

MAGAZINE voor
erfgoedliefhebbers

jrg. 22 nr. 3 ~ september 2023

Zeeuws Erfgoed

*Keuken van de
Schelde Delta*

*Geworteld in een
meestof*

*Zeeuws
Archeologisch Depot*

 Erfgoed
Zeeland

← FOTO OMSLAG Zeekraal groeit op schorren en hoort als zilte groente tot het culinaire erfgoed van Zeeland.

In dit nummer:

- 3

Voorwoord
- 4

De veranderende keuken van de Schelde Delta
- 7

Zeeuws Archeologisch Depot
- 10

Grensverhalen | 14
Rumoer (en erfgoed) rond een grensrivier
- 14

Zilt en zoet in de Zeeuwse dialecten
- 16

Trots op mijn monument
Geworteld in een meestoof
- 20

Garnalen uit Brouwershaven
- 22

Proviand aan boord voor slaafgemaakten
- 25

Nieuws
- 26

Uit de collectie van het Koninklijk Zeeuwsch
Genootschap der Wetenschappen
Kettingen van een Middelburgse galg uit de
zestiende eeuw
- 28

Breeveertien
- 30

Drieveuren
- 31

Colofon
- 32

MOnuMENTaal

↓ Het belang van de Westerschelde wordt ingegeven door de haven van Antwerpen, de belangrijkste stad aan de(ze) stroom | foto David Koren.

10

VOORWOORD

Aschwin van den Abeele
directeur Erfgoed Zeeland

Smaken van Zeeuwse bodem

Zeeland is sinds jaar en dag een grootleverancier van smaken. De lange kustlijn en de grote oppervlakte vruchtbare landbouwgrond maken van Zeeland een productiegebied van eten en drinken bij uitstek. Met zijn sterk verankerde landbouw- en visserijtradities en overzeese handelsrelaties staat Zeeland garant voor een grote verscheidenheid aan smaken en (streek)gerechten. Je vindt hier veel sterrenrestaurants en de eet-cultuur wordt gevierd tijdens de vele Zeeuwse eetevents (van mosselfeesten tot foodtruckfestivals).

De eerste bewoners van Zeeland aten logischerwijs wat ter plekke voorradig was: vis, schaal- en schelpdieren. De Romeinen wonnen hier vervolgens zout, gebruikten dat onder andere voor een gekruide zoute vissaus en tevens vond hiermee een levendige zouthandel zijn oorsprong. En wat te denken van de tegenwoordig bijzonder gewaardeerde zeegroenten zoals zeekraal en lamsoor? Maar ook de vruchtbare landbouwgrond heeft altijd voor de nodige voedingsmiddelen gezorgd. De Romeinen introduceerden hier bijvoorbeeld kersen, pruimen en walnoten. Graan is altijd een van de belangrijkste gewassen geweest. Later ook aardappelen, uien en suikerbieten. En niet te vergeten: de vele uitheemse smaken die via handelsrelaties en migrantenstromen uit het buitenland hier in Zeeland terechtkwamen.

Het is dus niet gek dat we deze keer voor het smakelijke thema 'zilt en zoet' hebben gekozen. Een thema dat van oudsher bij de identiteit van Zeeland hoort, maar tevens zich doorontwikkelt en Zeeland vele kansen biedt. In dit nummer van *Zeeuws Erfgoed* gaan we in op deze letterlijk rijke geschiedenis en kijken we naar de hieruit voortkomende huidige ontwikkelingen. Precies zoals het zou moeten zijn: erfgoed als doorlopende lijn vanuit het verleden naar de toekomst.

Smakelijke voorzetting toegewenst!

→ Tarweveld in de zomer.

De veranderende keuken van de Schelde Delta

Digna Kosse
Foodcurators

De Schelde Delta is een gebied dat altijd in verandering is. Al eeuwenlang door de invloed van het water en de getijden, maar recenter komt daar nog een ander soort verandering bij: de verandering van klimaat. Wat betekent dit voor de streekproducten in de Schelde Delta? Ontwerpstudio Foodcurators deed, in samenwerking met Erfgoed Zeeland, een ontwerp onderzoek naar mogelijkheden voor nieuwe, toekomstbestendige streekproducten.

De Schelde Delta is een uniek gebied en heeft alles in zich om een Unesco Global Geopark te worden. Zeeland, Noord-Brabant en de Belgische provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en West-Vlaanderen hebben de handen ineengeslagen om die status te verwerven. Hoewel het gebied landschappelijk gezien één is, heeft elke regio zijn eigen verhaal. Om daar (letterlijk) wat meer lijn in aan te brengen, ontwikkelde Erfgoed Zeeland zes verhaallijnen voor de Schelde Delta. Foodcurators bouwde daarop in het design research voort.

Schapen en dijken

Fast Food Shake Slow is een manier om het oorspronkelijke schapenras van de Schelde Delta, het Zeeuws Melkschaap, terug te brengen in het landschap. Het ras is momenteel met uitsterven bedreigd. Deze schapen werden niet alleen gehouden voor melk en wol, maar ook omdat ze op de dijk kunnen grazen. Met hun poten stampen ze zo de dijken aan. Hoeveel hoger onze dijken zullen moeten worden, is nog een grote vraag, maar dat het water komt is duidelijk. Door een typisch fastfood-icoon (de milkshake) in te vullen met specifieke lokale ingrediënten ontstaat er opnieuw een

↑ Nieuwe Oesters-model voor een nieuwe lokale delicatessie | foto Foodcurators.

verdienmodel rond de schapenhouderij. Ook (verhoogde) dijken kunnen gebruikt worden als boerenland om de schapen op te laten grazen. Met een milkshake-bar die over de dijk uitkijkt, kan het oorspronkelijke schapenras toch weer zijn plek vinden in het landschap.

Een parasiet als delicatessie

Nieuwe Oesters kijkt naar de geschiedenis van de oester om huidige uitdagingen te lijf te gaan. Oorspronkelijk komen in de Schelde Delta de 'Zeeuwse Platte' oesters voor. Toen in de jaren zestig en zeventig van de vorige

eeuw een parasiet opdook die bijna het hele oesterbestand wegvaagde, werden oesters uit Japan geïmporteerd die er wel tegen bestand waren. Die Japanse oester heeft de Platte ver overtroffen in populatie en geldt nu als bijna even Zeeuws.

Ook nu wordt de oester bedreigd door een parasiet: de oesterboorder. Dit kleine zeeslakje boort zich door de schelp van jonge oesters en zuigt ze leeg. Dat levert problemen op voor de oesterkweek. Maar de oesterboorder zelf is ook eetbaar. Hij lijkt een beetje op een alikruik, ook al zo'n typisch streekproduct. Zouden we de balans in het ecosysteem kunnen herstellen door het slakje te gaan eten en als een nieuwe lokale delicatessie te beschouwen? Met een rijdend 'oester'buffet kunnen de slakjes worden opgevist en geserveerd. De aangetaste schelpen versieren de kar.

Nog meer scenario's

Naast milkshakes en oesterboorder-snacks heeft het design research nog andere scenario's opgeleverd. Door vlas- en uienteelt te combineren kan er specifiek streekgebonden textiel ontstaan. Linnen kan gekleurd worden met uienchillen en vormt daarmee zowel in vezel als in kleurstof een duurzaam alternatief voor bijvoorbeeld katoen. En door aardappels te garen in de

↑ Fast Food Shake Slow-model om het Zeeuws Melkschaap terug te brengen in het landschap | foto Foodcurators.

klei waarin ze groeien, ontstaan nieuwe lokale recepturen. Ook een waterkaraf gegraveerd met verhalen van de Scheldewateren was onderdeel van het onderzoek, net als een aantal traditionele vleselijke streekgerechten die een nieuwe, lokale, plantaardige invulling kregen.

Herinneringen

Het laatste onderdeel is Hospice voor asperges. Want wat doen we aan het feit dat jonge mensen de zilte asperges van de Brabantse Wal niet zo weten te waarderen? Niets, zegt Foodcurators. Je kunt met marketing proberen om mensen te overtuigen, maar je kunt de asperges ook inzetten voor de mensen waar ze wél betekenis voor hebben. Door ze te gebruiken als onderdeel van therapie in verzorgingscentra helpt de geur en smaak van deze aspergesoort om – ook bij mensen met dementie – herinneringen los te maken. Door de asperges op een waardige manier te laten uitsterven, accepteren we dat erfgoed altijd in beweging en altijd in verandering is.

Design research Schelde Delta is mede mogelijk gemaakt door de subsidie-regeling Samen in Zee van de Provincie Zeeland.

RECEPT

Fast Food Shake Slow: een heerlijk lokaal toetje

Iedereen die denkt dat schapenmelk op geitenmelk lijkt, kan er niet verder naast zitten. De zachte, romige smaak van de schapenmelk van het Zeeuws Melkschaap is onvergelijkbaar. Er bestaan nog maar duizend van deze schapen. Je vindt ze onder andere bij Schapenhouderij Breel in Veere. Hier kun je verse schapenmelk, -yoghurt, -ijs en ook een hele bijzondere verse schapenkaas kopen. Deze milkshake is heel gemakkelijk te maken en véél lekkerder dan de fastfood-varianten!

Ingrediënten voor 4 porties milkshake

- 500 ml schapenyoghurt
- 500 ml schapenroomijs
- merg van één vanillestokje
- optioneel: bietenpoeder of een ander gekleurd poeder

Benodigdheden

- grote kan, maatbeker of kom
- staafmixer
- glazen en herbruikbare rietjes

Bereiding

Doe de yoghurt en het ijs in een grote maatbeker of kom en voeg de vanille toe. Meng dit kort maar krachtig door elkaar met de staafmixer. Schenk uit in de glazen en bestuif met een beetje bietenpoeder. Zet er een rietje in en genieten maar!

→ Foto Viorella Luciana Photography.

↓ Het Zeeuwse Melkschaap | foto Schapenhouderij Breel.

AAN DE SLAG MET DIT RECEPT?

De schapenyoghurt en het schapenroomijs kun je kopen bij:

Schapenhouderij Breel
Bieweg 8
4351 SK Veere
www.schapenhouderijbreel.nl

Open op afspraak.

Zeeuws Archeologisch Depot

“Een vondst wordt waardevol door het verhaal erachter”

Marjolijn van Leeuwen
zelfstandig tekstschrijver

Rond de 60.000 vondsten: van Nehalennia-altaren en vuursteen uit het mesolithicum tot Romeins aardewerk en Vikingzwaarden. In het Zeeuws Archeologisch Depot (ZAD), beheerd door Erfgoed Zeeland, ligt het allemaal opgeslagen. Ludo Snijders, provinciaal archeoloog en depothouder, en Enisa Numanovic, assistent-depot-beheerder, weten alles over deze bijzondere collectie te vertellen.

“Mijn missie is archeologie meer onder de aandacht te brengen bij de Zeeuwse bevolking”, begint Ludo zijn verhaal. “Nu ligt alles hier veilig opgeborgen, maar ik zou het graag meer voor de Zeeuwen willen ontsluiten en bijvoorbeeld publieksopgravingen willen organiseren. De eerste stapjes worden daar al in gezet. Zo hebben we vorig jaar een mesolithische vindplaats van zo’n achtduizend jaar oud onderzocht. Daar kon het publiek meehelpen zoeken.”

Verplicht archeologisch onderzoek

Het beeld van een archeoloog die zelf hele dagen opgravingen leidt, ontkracht Ludo al snel. “Mijn functie is meer beleidsmatig. Sinds 2016 is de Erfgoedwet van kracht. Alle vondsten die in Zeeland bij opgravingen worden gedaan, zijn eigendom van de provincie en bewaren we in het ZAD. Wij doen zelf geen archeologisch onderzoek. Als er ergens gebouwd gaat worden of een weg of sluis wordt aangelegd, is het verplicht om ter plekke eerst archeologisch onderzoek te doen. Daarvoor worden commerciële partijen ingeschakeld. De gevonden objecten moeten zij overdragen aan het ZAD.”

Bij zo’n onderzoek is de eerste stap het bestuderen van oude kaarten. Wat is er al over zo’n plek bekend? Ludo: “Misschien heeft er vroeger wel een kasteel gestaan. Dan kun je daar rekening mee houden. Daarna volgt booronderzoek. Zo worden de aardlagen in kaart gebracht. Meestal boren ze een aantal meters diep, maar bijvoorbeeld bij de sluizen van Sas van Gent gingen ze veel dieper. Door alle vondsten verplicht in één depot te bewaren, voorkom je versnippering. Al ligt lang niet alles dat ooit in Zeeland gevonden is, in het depot.”

Speuren naar Romeins verleden

Archeologen zijn voor onderzoek dus aangewezen op plaatsen waar gebouwd gaat worden. Dat is een nadeel, want er zijn veel plekken waar nooit wordt gebouwd en waar dus nooit archeologisch onderzoek plaatsvindt. Als voorbeeld noemt Ludo het strand. “Van Domburg tot het Banjaardstrand spoelen regelmatig vondsten uit de Romeinse tijd aan. Aardewerk en bouwmaterialen zoals dakpannen, vloerfragmenten en stukjes muur. Mogelijk was daar ooit een militaire haven, die in de zee is verdwenen. Dagelijks zijn op het strand

vrijwilligers aan het zoeken. Mijn wens is een soort meldpunt te maken om al die vondsten te registreren. Zo krijgen we hopelijk een completer beeld."

Volgens Ludo is er als het om archeologie gaat nog een wereld te winnen. "De Zeeuwse delta is eeuwenlang belangrijk geweest, maar bijvoorbeeld over de Romeinse periode weten we nog niet veel. Zo zijn er 330 altaarstukken bij Colijnsplaat gevonden, maar naar

de context van die plek is nog weinig onderzoek gedaan. Door die geschiedenis goed in kaart te brengen en dat verhaal te vertellen, komt het verleden meer tot leven. Hoeveel Zeeuwen weten dat Aardenburg ooit een grotere stad was dan Amsterdam? Of dat er in Zeeland Vikingen woonden? Waardevolle kennis, die je een andere kijk geeft op onze provincie."

↓ Assistent-depotbeheerder Enisa Numanovic.

Depots vol schatten

Hoog tijd om een kijkje te nemen in de depots en de vondsten te zien waar Ludo zo vol passie over vertelt. Enisa opent met haar sleutelbos de ene na de andere deur. In de ruimte waarin organisch materiaal wordt bewaard, springen een paar vondsten meteen in het oog: een leren wambuis, een babyskeletje en een enorm houten wagenwiel. Enisa legt uit hoe de materialen worden bewaard: "De depots zijn gemaakt van beton en daardoor redelijk koel. Alle depots zijn voorzien van klimaatbeheersing; afhankelijk van het materiaal zijn de temperatuur en vochtigheidsgraad ingesteld. In ruimten waar we metaal en organisch materiaal bewaren, meten we de vochtigheid om oxidatie of schimmel te voorkomen. De meeste andere vondsten bewaren we in zuurvrije dozen, monsters uit de grond zitten in speciale potjes en er zijn depotlades vol met bijvoorbeeld fibula's, gespen en munten."

In het depot waar stenen, bouwmaterialen en aardewerk zijn opgeslagen, liggen de grote vondsten open en bloot in de stellingkasten en op de grond. "Er is hier nauwelijks stof," legt Enisa uit, "dus dit kan onbeschermd bewaard worden." Trots laat ze dakpannen zien uit de Romeinse tijd. "Die hebben stempels: CGPF. Dat staat voor Classis Germanica Pia Fidelis. Dat was de vloot die de Limes bewaakte, de noordgrens van het Romeinse Rijk. Die zijn gevonden op het strand van Oranjeson. Dat bevestigt ons vermoeden dat daar een militaire haven was."

Controleren, ordenen en registreren

Alle vondsten liggen keurig geordend en zijn voorzien van een klein plastic hoesje met daarin alle relevante informatie. Enisa's ogen beginnen te glimmen als ze vertelt over haar gedrevenheid om voor elk object het juiste plekje te vinden. "Je moet je voorstellen dat hier soms wel

RONDLEIDING DEPOT

Op 9 september a.s., Open Monumentendag, is het Zeeuws Archeologisch Depot open voor publiek. Bezichtiging alleen met een rondleiding onder leiding van een archeoloog. Meld je vooraf aan via www.erfgoedzeeland.nl/omd-2023.

↑ Provinciaal archeoloog en dephouder Ludo Snijders.

zeventig dozen vol scherven en aardewerk aankomen. Onze taak is om de inhoud te controleren, te ordenen en te registreren in ons depotbeheersysteem. Zo is alles makkelijk vindbaar, bijvoorbeeld voor

bruiklenen of om wetenschappelijk onderzoek te doen." Enisa vertelt dat er regelmatig rondleidingen zijn voor scholen of studenten. "Ook op Open Monumentendag is het depot open voor het publiek. Een archeoloog geeft dan uitleg over alles wat hier te zien is. Door die verhalen komen objecten

echt tot leven en krijgen de vondsten waarde. Zo ben ik zelf altijd geraakt als ik een kaurischelp of kralen uit onze collectie zie. Daar werden vroeger tot slaaf gemaakten van gekocht. Dat zulke kleine voorwerpen een mensenleven waard zijn, dat raakt mij diep."

Grensverhalen | 14

Rumoer (en erfgoed) rond een grensrivier

David Korensenior beleidsmedewerker cultureel
erfgoed Provincie Zuid-Holland

De Westerschelde is al enkele eeuwen de monding van de Schelde en als zodanig de toegang tot de haven van Antwerpen (en ook die van Gent). Geen wonder dat er voortdurend strijd is geleverd rondom de Westerschelde en dat de Belgen er op verschillende manieren nog altijd een belangrijke vinger in de pap hebben. Een blik op het erfgoed van een begeerde grensrivier.

De Westerschelde is een betrekkelijk jong estuarium. Aanvankelijk mondde de Schelde veel noordelijker uit. De Honte was een klein veenriviertje dat ter hoogte van Terneuzen naar de Noordzee liep. Door stormvloeden in de twaalfde eeuw raakten dit veenriviertje en de westelijker gelegen kleine zeearm met elkaar in verbinding en ontstond er een steeds grotere opening die zou uitgroeien tot de huidige Westerschelde. Ook na het contact tussen de Schelde en de Noordzee duurde het nog tot het einde van de vijftiende eeuw alvorens de eerste schepen over dit water de haven van Antwerpen konden bereiken. Vanaf die tijd werd het al snel de belangrijkste – want snelste – verbinding. Tegelijkertijd was er

↑ Een schip op de Westerschelde, onderweg naar Antwerpen. Aan de overzijde ligt Vlissingen | foto David Koren.

sprake van een sterke verzanding van de geul die de historische monding van de Schelde richting de Oosterschelde verbond. Op het einde van de zeventiende eeuw was het soms al eens mogelijk om door het water van Noord-Brabant naar Zuid-Beveland te lopen. In 1867 werd deze doorgang gesloten door de aanleg van de Kreekrakdam, waardoor Zuid-Beveland definitief een schiereiland in plaats van een eiland was. Daarmee

was het lot van de Oosterschelde bezegeld en werd de Westerschelde een van de belangrijkste waterwegen in Europa.

Langdurige 'blokkade'

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de Schelde enkele malen korte tijd voor de scheepvaart afgesloten. Daarna beheerste Zeeland de handel over de Westerschelde, door belastingheffing en de verplichting

om goederen in Zeeuwse havens over te slaan op kleinere schepen die naar Antwerpen of Gent voeren. Hieraan kwam in 1795 een einde, toen de Fransen onder Napoleon het huidige Zeeuws-Vlaanderen annexeerden. De Zeeuwse eilanden bleven bij de Nederlanden horen. Daarmee werd de Westerschelde een echte grensrivier. De Franse invloed in de Nederlanden nam in de jaren daarna steeds verder toe, tot het land in 1810 eveneens bij het Napoleontische keizerrijk werd ingelijfd. Daarmee beschikte Napoleon enkele jaren lang over een ongehinderde toegang tot Antwerpen. Nadat hij zich in 1814 volledig uit Zeeland had teruggetrokken en de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden vanaf 1815 één staat vormden, was de toegang tot Antwerpen weer vrij.

De hernieuwde Nederlandse onafhankelijkheid werd in 1830 gevolgd door de afscheiding van België. De toegang tot de haven van Antwerpen werd een van de belangrijkste onderwerpen die geregeld diende te worden. Bij het officiële Scheidingsverdrag van 1839 werd de haven benoemd. Uiteindelijk zou dit uitmonden in het Scheldereglement uit 1843. Er werd onder andere bepaald dat de Schelde open moest blijven, maar ook dat Nederland tol kon heffen van schepen die er voeren. Ook werd bepaald dat het loodswezen zich vrij in elk land mocht vestigen. Belangrijk was ook dat er gekozen werd om toezicht op het loodswezen en op de betoning – de boeien in het vaarwater – uit te kunnen oefenen. Dit gebeurde door een Permanente Commissie van Toezicht op de Scheldevaart, een orgaan dat nog altijd bestaat en alle besluiten neemt over aspecten van de Scheldevaart, waaronder baggerwerkzaamheden, boeien en radars.

De Belgen kozen overigens voor Vlissingen als belangrijkste haven aan het 'begin' van de Westerschelde. Hier konden de loodsen aan boord komen

↑ De radartoren van Vlissingen. Het gebruik van radars maakte lichtopstanden feitelijk overbodig | foto David Koren.

om grote schepen te begeleiden op hun tocht door de Westerschelde en zo veilig de haven van Antwerpen te

bereiken. Aan de Boulevard De Ruyter ligt nog steeds de oude sociëteit waar de Belgische loodsen 's avonds een biertje dronken. Gedronken wordt er nog steeds, maar tegenwoordig ook door de hotelgasten, die vanuit een kamer aan de voorzijde nog altijd kunnen genieten van het spektakel van de kleine rode (Belgische) en gele (Nederlandse) loodsbootjes die de grote schepen naar Antwerpen of naar het Kanaal Gent-Terneuzen gaan begeleiden.

Voor de Belgische loodsen werden in Vlissingen ook vier villa's gebouwd. De in Vlissingen geboren, maar in Antwerpen getogen, architect P.F. Smagge ontwierp de karakteristieke panden. Opvallend is de art nouveau-stijl, met hoefijzervormige vensters, in rode verf uitgevoerde geometrische versieringen en de erkers voorzien van een fraai gietijzeren hekwerk. De panden zijn vernoemd naar de kinderen van de loodsen die er woonden. Naast Blanche zijn dat Louise, Maria en Yvonne.

↓ Villa Blanche, een van de vier villa's die werden gebouwd voor de Belgische loodsen in Vlissingen | foto David Koren.

Plaatsing oeverlichten

In de negentiende eeuw nam het maritieme verkeer een grote vlucht door de snelle groei van de koloniale handel en de uitvinding van aandrijving met behulp van stoomkracht, waardoor er snellere (en grotere) schepen kwamen. Verschillende Europese havens wilden hiervan profiteren, maar hierbij zaten de havenbonzen in Antwerpen met een probleem. Waar concurrerende havens rond 1850 bij nacht bereikbaar werden door vuurtorens en lichtopstanden, lag de haven van Antwerpen ver landinwaarts. Bovendien moesten schepen daarvoor 88 kilometer over Nederlands grondgebied varen, waarbij de sterk meanderende Westerschelde met al zijn geulen en zandbanken een betrekkelijk moeilijk bevaarbare zeearm is.

Mede daarom werd in 1865 door de Belgen voorgesteld om de gehele vaarroute naar Antwerpen te voorzien van een stelsel van verlichting. Pas anderhalf jaar later én onder de voorwaarde dat België voor alle kosten zou opdraaien, stemde Nederland in en werd een aanvang gemaakt met de plaatsing van oeverlichten, lichtschepen en de bouw van een vuurtoren bij Breskens. Deze vuurtoren is in 1867 gebouwd door een Haagse ijzergieterij naar een ontwerp van architect Quirinus Harder. De achtkantige zwart-wit geverfde conische toren is opgebouwd uit gietijzeren elementen en is inwendig ook voorzien van gietijzeren trappen. Al vanaf het strand bij Dishoek wijzen

↑ De vuurtoren van Breskens is gebouwd om een veilige toegang tot de haven van Antwerpen te garanderen | foto Marc Ryckaert.

↑ De kustlichten van Dishoek behoren tot de meest kenmerkende (en monumentale) lichtopstanden langs de Westerschelde. De gemeente Veere overweegt ze op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen | foto David Koren.

de kustlichten de weg naar de vaargeul. Vanaf 1895 wordt er ook gebaggerd om de vaargeul op voldoende diepte te houden. De voortdurende verbetering van techniek en

↑ De in 1914 gebouwde opstand van Hansweert gaf ook de ingang naar het Kanaal van Zuid-Beveland aan, maar verfraait sinds 1993 een rotonde ten noorden van het dorp | foto Michiel Verbeek.

↑ De laatste lichtwachterswoning van Zeeland in Dishoek. De wachters bedienden ook de misthoorn. De herbouwde woning is gelegen tussen de twee lichtopstanden van Dishoek | foto David Koren.

navigatie maakt dat veel van de kustlichten hun functie verloren hebben en nu het gevaar lopen te verdwijnen. Zo is er van de verschillende lichtwachterswoningen bijvoorbeeld nog maar eentje over, die in Dishoek.

Militaire strijd

De grootste (letterlijke) strijd in de geschiedenis van de Westerschelde is geleverd in het jaar 1944, ofwel de Slag om de Schelde. Dit is een van de grootste militaire operaties die plaats heeft gevonden in ons land. Met name West-Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren werden zwaar door de Duitsers verdedigd om een geallieerde aanval vanuit zee te kunnen weerstaan. De kogelgaten zitten nog in de schuur van de Dishoekse lichtwachterswoning en de fors beschadigde woning zelf werd na de oorlog herbouwd. Hitler begreep al dat het bezit van de Antwerpse haven cruciaal was in de verdediging van de Duitse veroveringen. Omgekeerd zou het verlies van Antwerpen de geallieerden dé ideale springplank geven voor de bevrijding van Europa. Vanaf 1942 werd met name de monding van de Westerschelde zwaar beveiligd, onder meer door een zware beveiliging van de havens van Vlissingen en Breskens. Maar ook (diep) landinwaarts werd, rond Antwerpen, zwaar door de Duitsers verdedigd om de haven van Antwerpen onder Duitse controle te houden. De Stichting Bunkerverhalen hoopt van de lichtwachterswoning – in combinatie met nabijgelegen bunkers – een informatiecentrum te maken, waar een belangrijk deel van deze geschiedenis verteld kan worden. Zowel het erfgoed van de hier gelegen Duitse Atlantikwall als dat van de verschillende lichtopstanden langs de Westerschelde betreft aspecten van controle over deze strategische zeearm. Toch zou na de Tweede Wereldoorlog het rumoer rond deze grensrivier niet verstommen. Maar daarover meer in een volgend nummer van *Zeeuws Erfgoed*.

↑ In en rond Breskens zijn vele tientallen bunkers gebouwd om de monding van de Westerschelde te verdedigen. Dit exemplaar is te vinden op een camping ten westen van Breskens | foto David Koren.

Zilt en zoet in de Zeeuwse dialecten

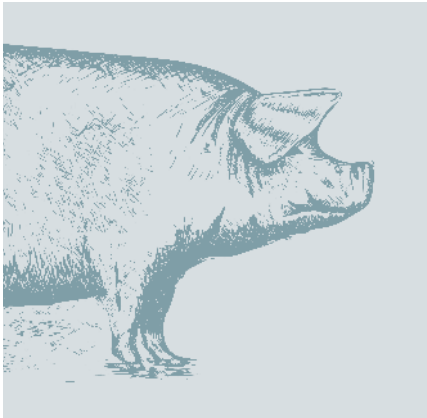
Een van de erfgoedlijnen van Zeeuwse Ankers is 'Zilt en zoet'. Zilt, zout, zoet... alliteratie in smaakwoorden dus, ze beginnen allemaal met een z. Zilt en zout zijn vrijwel synoniem, maar zoet smaakt heel anders. En hoe zit het dan met zult? Wat vind je over deze smaken in de Zeeuwse dialecten?

Zilt
Het woord *zilt* betekent ook in het Zeeuws 'zout' en was vrijwel overal op de Zeeuwse eilanden bekend. Voor Zeeuws-Vlaanderen is het niet geattesteerd in het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten* (WZD).

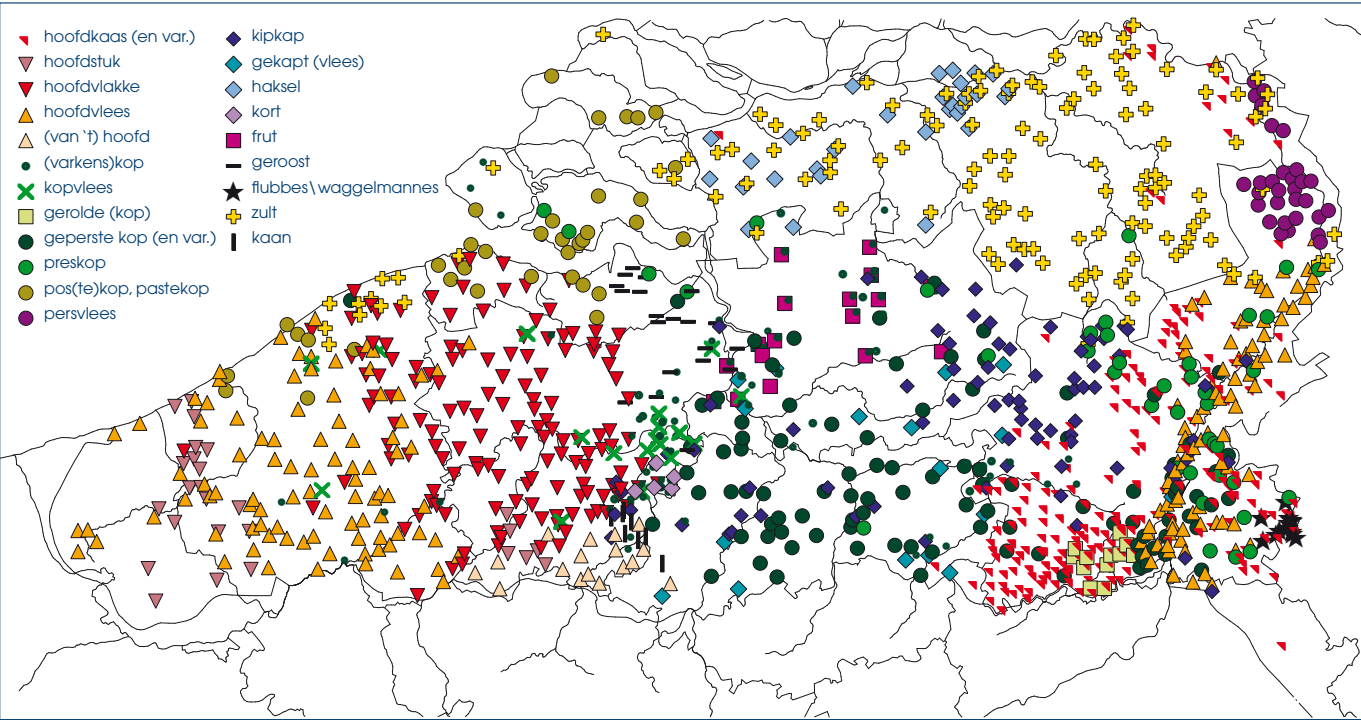
Veronique De Tier
senior onderzoeker/taalkundige bij het Instituut voor de Nederlandse Taal

Je kunt ook groenten of vlees *zilten*. Je legt dan kolen, bonen of vlees in het zout om ze te bewaren. Zuurkool heet dan *gezilte kool*. *Zilten* is zeker niet overal bekend. Wellicht gebruikt men vaker *pekelen*. *Pekel* is water waaraan zout is toegevoegd. Een ander Zeeuws woord daarvoor is *briene*, wat je kunt vernederlandsen als *brijn*. Het woord is zo goed als

uitgestorven, maar was vooral in de kuststreek bekend. De etymologie ervan is onbekend.

Dialectkaart hoofdkaas/kop

In de Zeeuwse dialecten liggen de i en de u soms dicht bij elkaar: denk aan *rik* en *rug*, *pit* en *put*, enzovoort. Naast *zilt* hoor je in Zeeland dus ook weleens *zult* of *zulte*, dat ook bekend is in andere streken in Nederland en België. Het wordt onder andere gebruikt als naam voor een soort hoofdkaas (zie kaart). Hoofdkaas is in Zeeland beter bekend als *postekop*, maar her en der hoor je dus ook *zulte*. Misschien was dit gerecht iets zouter dan de traditionele hoofdkaas. Ook in de standaardtaal is *zult* trouwens bekend als 'gepekeld vleesspijs'.

Zout
Zout wordt tegenwoordig vaker gebruikt dan *zilt*, en is ook algemeen bekend in het Zeeuws, net zoals in de standaardtaal. *Zout* is afgeleid van het Latijnse *sal* en ligt aan de basis van heel wat Nederlandse woorden. *Salade* en *salaris* bijvoorbeeld. *Salade* hebben we ontleend aan het Frans. Het gaat via het Italiaans terug op het Latijnse *salare* 'zouten, inleggen'. De betekenis verschoof wel in de loop van de geschiedenis van een 'gerecht uit groente bereid' naar 'groene groente die je rauw kunt

eten'. Nog meer verschuivingen zien we bij *slaatje* voor 'koud gerecht met tomaten, sla, komkommer, ei en zelfs vlees of vis erbij'. Ook *salami*, *saus*, *saucijsje* en *salsa* gaan terug op het Latijnse *sal*. Het waren alle gezouten of gekruide spijzen. Wat *salaris* en *zout* met elkaar te maken hebben, is iets ingewikkelder. In de Romeinse tijd kregen soldaten en later ook ambtenaren een zoutrantsoen, een *salarium*. Het *salarium* was dus een soort bezoldiging, een loon, een salaris dus. In het Nederlands is de uitgang *-ium* vervangen door *-is*.

Het WZD kent ook enkele uitdrukkingen met zout erin. Over ingezouten vlees kun je vragen of het *s'n zout al(l) ontfangen* heeft, of het al goed doorzouten is dus. *Zout* wordt ook vaak in verband gebracht met duur: '*k Sou dad-'uus koapen, mào't is mien te zout*, betekent dat je het te duur vindt. Of *dà sa wel van zouten zijn* 'dat zal wel heel duur zijn'.

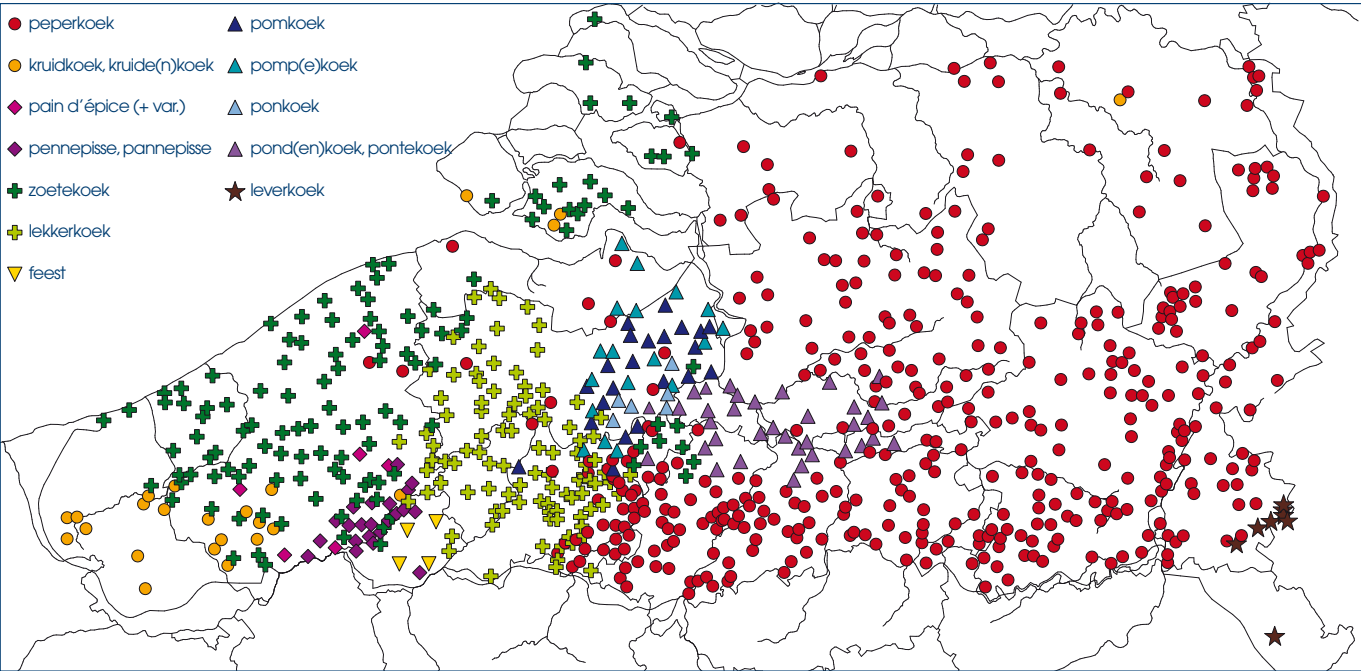
Zoet
Zoet is uiteraard een smaak, maar het kan ook een geur zijn. In het Zeeuws klinkt *zoet* als *zoe:ete*, met een lichte

naslag en een vrij lange *oe*. Je hoort het bijvoorbeeld in *zoetekoeke* 'ontbijtkoek'. Andere woorden voor ontbijtkoek in Zeeland zijn *peperkoek*, *kruidkoek* en *pompkoek* (zie kaart). *Zoet* verwijst naar de smaak, net als *kruid* en *peper*. *Pomp* is een verbastering van *pond* en verwijst naar het gewicht van de koek.

Een *zoetekoeke* van een jongen is een verwende jongen. In Zeeland heb je ook *zoete kree*. Een ander bekender woord voor het gerecht is *vosse soppen*. *Vos* is Zeeuws voor vers. Alles wat bij de huisslacht niet gerookt werd, was *vos*. *Zoete kree* of *vosse soppen* zijn stooferen met spek en brood gestoofd.

Bronnen
Beelen, H., N. van der Sijs, Wordsprong, *Zout*, in: *Onze Taal*, 82 (2013), blz. 130.
Van Renterghem, E., V. De Tier, J. Van Keymeulen (red.), *Variatie(s) op je bord! Dialect en jongerentaal voor eten en drinken*, Gent 2007.
www.zeeuwseankers.nl/verhaal/de-benamingen-voor-hoofdkaas-in-de-zeeuwse-dialecten
www.dialectloket.be/beeld/taalkaarten/hoofdkaas

Dialectkaart peperkoek

TROTS OP MIJN MONUMENT

Geworteld in een meestoof

Marjolijn van Leeuwen
zelfstandig tekstschrijver

Als je Kapelle inrijdt via de Ooststraat, zie je hem aan je rechterhand liggen: meestoof De Nijverheid. Wat meteen opvalt, zijn de rechthoekige droogtoren en het bijzondere metselwerk van de voorgevel. Ineke Nijssen is sinds 2006 de trotse eigenaar van deze meestoof, die al 150 jaar familiebezit is.

Ineke woont en werkt in dit rijksmonument. Naast de droogtoren zijn kantoorruimtes: rechts zit een accountantskantoor, links is het kantoor van Ineke. "Dit was vroeger de woning van de stoker." Ze wijst naar de balken in het plafond. "Kijk, die hebben een mooi reliëf, terwijl rechts van de droogtoren de machinist woonde. Die ruimte is soberder uitgevoerd. Moet je je voorstellen, hij woonde daar met zeven kinderen!" Het kantoor van Ineke is strak gestuukt, maar een stukje authentieke bakstenen muur trekt meteen je aandacht. "Dat kwam tevoorschijn bij de restauratie. We hebben besloten het zo te laten. Zie je daar die gemetselde boog? Prachtig!"

Rijke geschiedenis

Aan de muur hangt een tijdlijn met foto's die de geschiedenis van meestoof De Nijverheid verbeeldt. Adriaan Nijssen, de overgrootvader van Ineke, liet het pand in 1871 bouwen. Mogelijk was hij op het idee gekomen, omdat vanwege een goede meekrapoogst de prijzen hoog waren. Uit de meekrapwortels werd rode kleurstof gewonnen voor het verven van textiel. In de koude stoof, die nu de woning van Ineke is, vond de eerste droging van de wortels plaats. In de warme stoof, verhit door een oven, lagen de wortels op latten verder te drogen.

Het pand heeft maar een jaar of vijf als meestoof dienstgedaan. De markt voor meekrap stortte in, dus kreeg het andere functies. Zo werd het gebouw gebruikt voor de opslag van steenkool en de bewerking van twijgen voor de mandenmakerij. In de loop van de twintigste eeuw werd er fruit gesorteerd en opgeslagen. De ouders van Ineke bouwden in 1964 in de oude droogtoren een koelcel voor het fruit. De oven en lattenverdiepingen werden toen uit de toren verwijderd. Gelukkig bleef de voorgevel ongewijzigd: de brede lisenen en rondboogfriezen geven dit pand nog altijd een karakteristieke uitstraling.

Verval voorkomen

Ineke herinnert zich nog goed hoe ze hier na school kwam spelen, terwijl haar ouders aan het werk waren. "Tot 1982 werd hier fruit gesorteerd, daarna diende de ruimte alleen nog voor opslag. Mijn vader heeft in die jaren nog wel het pannendak vervangen van de stoof – het gebouw is dus goed bewaard gebleven. Maar toen ik het overnam, heb ik alle ramen laten dichttimmeren – zo kwetsbaar was het pand. In 2012 besloot ik hier te gaan wonen en de combinatie met kantoor aan huis leek me ideaal. Dat ben ik toen gaan onderzoeken."

Al snel werd duidelijk dat Inekes plannen om de meestoof grondig te restaureren, zouden gaan lukken. "Najaar 2013 kreeg ik een vergunning van de gemeente, was de subsidie toegezegd en de financiering rond. Ook vond ik een aannemer – in die tijd 'schreeuwden' ze nog om opdrachten, dus het tij zat mee. Omdat er die winter ook nauwelijks vorst en regen was, kon het pand al in de zomer van 2014 worden opgeleverd. Overigens was dit allemaal niet mogelijk geweest zonder de steun van de Provincie Zeeland en een financiering van het Restauratiefonds."

II Een van de plafonds bleek van oude deuren te zijn gemaakt

Of er veel moest gebeuren? Ineke somt op: "In de buitengevels zaten veel scheuren en het metselwerk ervan moest hersteld worden. Daarvoor zijn in Arnhem speciale stenen gebakken, zodat het een eenheid zou blijven. De meestoof had geen woonbestemming, dus er zaten weinig ramen in het pand. Terwijl ik had gekozen voor 'passief bouwen'. Dat houdt in dat je enorm goed isoleert en zorgt voor veel lichtinval – de zon warmt het huis dan op. Gelukkig kreeg ik toestemming om de hele achtergevel van glas te maken."

Huis in een huis

Tijdens de renovatie kwamen ze soms voor verrassingen te staan. "Zo bleek bij de bouw destijds veel materiaal te zijn hergebruikt. Een van de plafonds was bijvoorbeeld gemaakt van oude deuren. Je snapt, dat moest allemaal vervangen worden. Eigenlijk is er een nieuw huis binnen in de meestoof opgetrokken. Op een gegeven moment lag het plafond in de droogtoren eruit om de fruitkoelcel te kunnen verwijderen. Dat was voor mij erg bijzonder, want ik had altijd stiekem door een luikje naar de droogtoren willen kijken."

Wat ook grappig was: de architect die Ineke had ingeschakeld, had als kind achter de meestoof in de boomgaard gespeeld. "Dat mocht niet, dus als mijn vader hem betrapte, joeg hij hem weg! Overigens ging in Kapelle op een gegeven moment het verhaal rond dat ik de boomgaard zou kappen. Daarom heb ik een flyer gemaakt met al mijn plannen en in de buurt verspreid. Ook tijdens de verbouwing heb ik alle burens geïnformeerd over de werkzaamheden. Bij overlast konden ze altijd bellen."

← De achtergevel is van glas gemaakt, zodat de zon het huis op kan warmen | portret- en detailfoto Mieke Wijnen Fotografie.

Toekomstplannen

Het pand oogt zo goed als nieuw. Maar zijn er nog wel zwakke plekken? Ineke: "Het dak aan de achterzijde heb ik niet laten vervangen. Het was tijdens de grote verbouwing

watergevoelig zou zijn. Dat heb ik toen meteen laten aanpassen, om problemen in de toekomst te voorkomen. Ook adviseerden ze de schroeven waarmee de luiken zijn bevestigd, te vervangen. Die waren

gewoon te duur om meteen mee te nemen. Wellicht moet dat ergens de komende jaren dus alsnog gebeuren. Verder zijn alle kozijnen van staal – onderhoudsvrij – en zit overal driedubbeldik glas. Nadeel is wel dat de deuren en ramen heel zwaar zijn. Het hang- en sluitwerk kan het nauwelijks dragen."

Ineke was al lid van de Monumentenwacht. "Fantastisch", zegt ze enthousiast. "Dat kan ik iedereen aanbevelen. Ze geven heel goede adviezen en handige tips. Bij een inspectie leggen ze direct even scheef gewaaide pannen recht en maken de goten schoon. Dat scheelt dus weer. Ook hebben ze duidelijk kennis van zaken. Zo gaven ze aan dat een rand onder de zonnecollectoren

↑ Meestof in Kapelle, 1871 | Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 2961.

roestgevoelig. Nu komen daar rvs-schroeven voor in de plaats. Je krijgt dus echt waar voor je geld, want de kosten van de inspectie en hun rapport vallen enorm mee."

Het is mooi dat het pand er zo stralend bijligt, want er wordt binnenkort een feestje gevierd! "Mijn vriend en ik gaan hier in september trouwen. Voor één dag is het door de gemeente aangewezen als trouwlocatie. Erg bijzonder voor mij: dit pand is immers echt mijn thuis. En ik ben dankbaar dat ik deze historische locatie toekomstbestendig heb mogen maken."

Expositie in het Brouws Museum

Garnalen uit Brouwershaven

Regina Op de Beek
Brouws Museum

In het Brouws Museum is tot eind oktober 2023 de tentoonstelling 'Garnalenhandel, beeld van een bedrijfstak' te zien, waarin de garnalenhandel in de twintigste eeuw in Brouwershaven nader wordt beschouwd.

De dagelijkse gang van zaken bij de firma C. Jansen staat centraal. Dit bedrijf exporteerde van ongeveer 1923 tot 1985 garnalen naar België en Frankrijk. De expositie legt het accent op de periode 1960 tot 1970 en geeft een interessant beeld van alle aspecten van de garnalenvisserij en garnalenhandel.

Van innaken naar vers verhandelen

Aan de Poortdijkstraat in Brouwershaven was sinds 1894 de Brouwersche Inmakerij gevestigd, opgericht door Krijn van der Linde. Het bedrijf richtte zich op het innaken in glas en blik van garnalen, ansjovis en mosselen en was succesvol. Uit de vele wikkels voor glas en blik die bewaard zijn gebleven, blijkt dat het bedrijf diverse prijzen heeft gewonnen. In 1930 kocht de firma C. Jansen het pand. Kees Jansen werkte echter volgens een ander concept:

de garnalen werden vers verhandeld en niet ingemaakt. Jansen optimaliseerde de processen van verwerken en inpakken en richtte een ruimte in voor een experimentele pelmachine.

De Brouws garnalen gingen voornamelijk naar België en Noord-Frankrijk. In 'Les Halles de Paris', een grote versmarkt in het centrum van Parijs, lagen de vers opgeviste garnalen in de schappen. Garnalen die op maandag werden opgevisst, werden direct verwerkt, op dinsdag vervoerd om vervolgens op woensdag bij de groothandelaren in het buitenland te arriveren. Een knappe prestatie, te meer omdat de garnalen tot 1965 uitsluitend met de veerpont Anna Jacobapolder – Zijpe konden worden vervoerd. Dat was een ingewikkelde en tijdrovende zaak.

BROUWS MUSEUM

Het Brouws Museum is gevestigd in twee historische panden aan de voormalige handels- en vissershaven in Brouwershaven, die nu in gebruik is als jachthaven. Het maritieme museum beschikt over vier expositiezalen, een bibliotheek, filmzaal, museumwinkel en museumtuin. Er is een audiotour aanwezig. Kijk op de website voor de openingstijden www.brouwsmuseum.nl.

Doordraaien

Garnalen zijn al lang een populair voedingsmiddel. Tegenwoordig worden ze vaak geassocieerd met chique en duur. Dat is niet altijd zo geweest. Soms was er zoveel aanvoer dat men de vangst moest 'doordraaien'. De garnalen werden bij afslag verkocht. In Brouwershaven was er een 'mijnmeester'. Hoe de inkoop en verkoop in zijn werk ging, is te zien in de tentoonstelling.

Opnames in dialect

Zonder meer bijzonder is het gedicht dat garnalenvisser Johan van der Weele rond 1910 maakte over zijn vak. Het gedicht – helemaal in het Brouws dialect geschreven – geeft een prachtig inkijkje in zijn werk. Van het gedicht is een *audiovisual* gemaakt. Tevens is een interview te horen van Frans Jansen, de laatste garnalenhandelaar, met Jan de Nooijer, de laatste garnalenvisser. Voor wie het Zeeuws niet machtig is: beide geluidsopnames zijn voorzien van een vertaling in het Nederlands.

← ↑ ↓

Bewaard gebleven reclamewikkels die de Brouwersche Inmakerij om de glazen potten of blikken met garnalen deed | foto's Brouws Museum.

Proviand aan boord voor de slaafgemaakten

Roosanne Goudbeek
webcoördinator Zeeuws Archief

Een vast onderdeel bij de uitrusting van een scheepsreis is de inkoop van levensmiddelen. Bij schepen die een driehoeksreis voor de boeg hadden, werd rekening gehouden met de slaafgemaakten. Zij werden in West-Afrika aan boord gebracht. Bij schepen van de Middelburgse Commercie Compagnie ging het om gemiddeld driehonderd gevangenen.

De Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) werd in 1720 opgericht en legde zich in de tweede helft van de achttiende eeuw toe op de handel in tot slaaf gemaakte Afrikanen. Deze vorm van mensenhandel staat bekend als trans-Atlantische slavenhandel.

Driehoekshandel
Een andere benaming is driehoekshandel, omdat de reis bestaat uit drie trajecten: allereerst vertrokken schepen geladen met ruilgoederen vanuit Europa naar de kust van West-Afrika. Daar werden de goederen

geruild tegen slaafgemaakten. Vervolgens werden de tot slaaf gemaakte Afrikanen vervoerd over de Atlantische Oceaan. Zij werden verkocht in de Cariben en gingen een leven in slavernij tegemoet op een van de vele plantages. Voor het laatste traject, de thuisreis, werden de schepen zoveel mogelijk volgeladen met de producten van de plantages, zoals suiker, koffie, cacao en tabak.

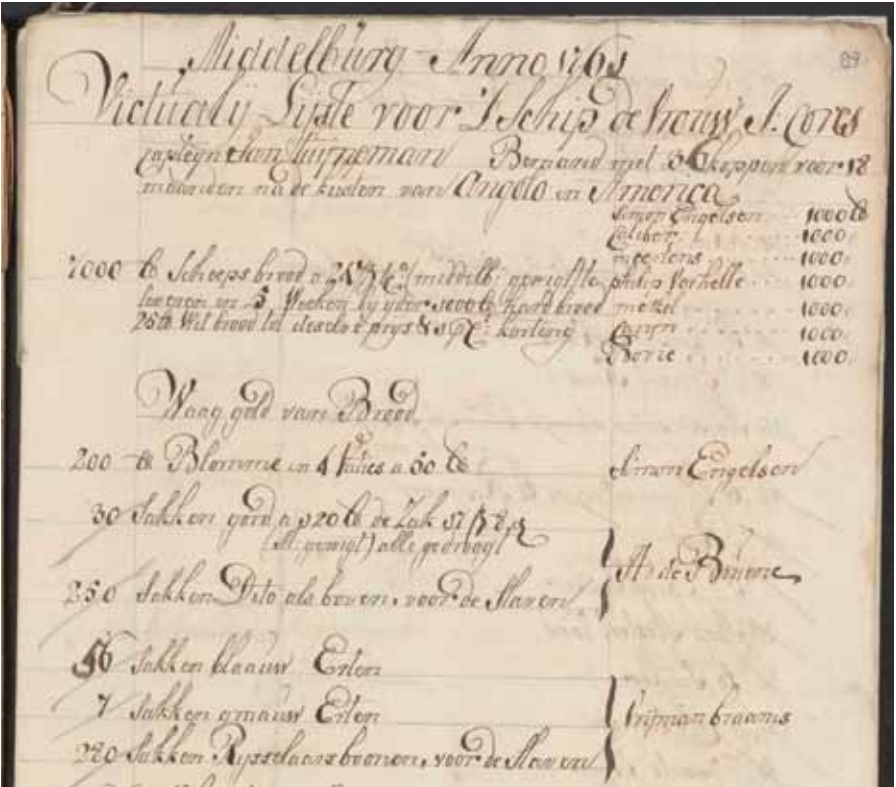
↓ [Snauwschepen van de Middelburgse Commercie Compagnie. Schilderij, eind achttiende eeuw | Zeeuws Archief, Stadhuiscollectie Middelburg.](#)

Het archief van de MCC is bewaard gebleven en wordt beheerd door het Zeeuws Archief. Voor onderzoek naar trans-Atlantische slavenhandel is het wereldwijd een unieke bron. Het MCC-archief is daarom opgenomen in Unesco's internationale Memory of the World Register, de wereld-erfgoedlijst voor documentaire werken.

“Kost van het land”
Het archief is een financiële verantwoording met veel gedetailleerde informatie. Van proviand is vooral de inkoop geregistreerd. Desalniettemin is over de bereiding en de consumptie ook wel iets te vinden.

Voor de slaafgemaakten werd voedsel vanuit Middelburg meegenomen. Dit is terug te vinden in de victualielijst, de lijst met levensmiddelen. Daarin werden 'gort voor de slaven' en 'bonen voor de slaven' benoemd. (Niet geheel toevallig waren gort en bonen tevens de belangrijkste voedingsmiddelen voor de bemanning.) Toch hadden voedingsmiddelen van de kust de voorkeur. Dat is duidelijk te lezen in een gedrukte, achttiende-eeuwse

instructie van de West-Indische Compagnie. De instructie bevat diverse voorschriften en was bestemd voor kapiteins van schepen die een driehoeksreis maakten.

De kapitein werd opgedragen tijdens zijn verblijf in Elmina, Ghana, de slaafgemaakten aan boord te voeden met “kost van het land, ten einde dezelve des te beter in goede gezondheid” te houden en te behoeden voor scheurbuik. Hierbij ging het in ieder geval om rijst. In het victualieboek van de derde reis van het MCC-schip Hof van Zeeland werden ook de aardvruchten 'jammes' en 'gobbe gobbies' vermeld. Voor zieken werd milhio (gierst, een

↑ [Victualie- of levensmiddelenlijst van het MCC-schip Vrouw Johanna Cores met: 250 zakken "gord" à 20 pond en 280 zakken Rijsselaarsbonen \(kleine paardenbonen\) voor de slaafgemaakten. Ook de namen van de leveranciers zijn vermeld | Zeeuws Archief, Archief MCC, inv.nr. 1200.1 volgnr. 87.](#)

graansoort) aan de kust gekocht. Het graan werd aan boord door tot slaafgemaakte vrouwen bewerkt en bereid.

Gort en bonen
Wanneer het schip vanuit Afrika vertrok voor de oversteek over de Atlantische Oceaan was de kapitein aangewezen op de uit Middelburg meegenomen gort en bonen. Er werd tweemaal per dag geschaft. 's Ochtends kregen de slaafgemaakten bijvoorbeeld gort. Daarin werd een kleine hoeveelheid gesneden spek meegekookt. Aan het einde van de middag kon de maaltijd bestaan uit bonen met een scheutje palmolie. Het

HERDENKINGSJAAR

Op 1 juli 1863 werd de slavernij bij wet afgeschaft in Suriname en de Caraïbische eilanden, toen nog koloniën van het Nederlands Koninkrijk. Een groot deel van de slaafgemaakten moest hierna nog tien jaar lang op de plantages werken. Nederland herdenkt 150 jaar afschaffing slavernij in het Herdenkingsjaar Slavernijverleden van 1 juli 2023 tot 1 juli 2024.

advies luidde de volgorde te variëren. De maaltijden dienden warm bereid te worden. Na de maaltijden kregen de slaafgemaakten te drinken. Alleen voor enkele verzwakte mensen was er "tot verquikkinge" een extra slok water beschikbaar.

Slaafgemaakte koksjongens

De maaltijden voor de slaafgemaakten werden in een aparte kookketel bereid. De kapitein moest erop toezien dat de koperen ketel goed schoon werd gehouden. Het koper mocht niet groen worden, "t welk ongezondt en schaadelyk voor de negros is". De kookketel diende verder vastgemetseld te worden om beschadigingen te voorkomen. Bovendien hoefde er dan minder hout gestookt te worden.

Evenals het bootsvolk aten de slaafgemaakten gezamenlijk uit een bak aan het dek. Daarbij waren de mannen en jongens gescheiden van de vrouwen en meisjes. De eersten werden gevangen gehouden op en

ZELF ONDERZOEK DOEN

Wie zelf onderzoek wil doen naar proviand aan boord van schepen van de MCC kan beginnen op de website MCC Reizen via www.slavenhandelmcc.nl. Op een interactieve kaart met tijdlijn worden alle reizen van MCC-schepen getoond. Na aanklikken van een reis opent een detailvenster met reisgegevens inclusief bijzonderheden over de handel.

Ook geeft het detailscherm toegang tot online archiefstukken. In het handelsboek van een driehoeksreis vind je vaak informatie over de aankoop van proviand aan de kust van Afrika. Via de pagina Schepen kun je per schip het scheepsboek vinden met daarin de leveranciers van proviand. Virtualielijsten en scheepsinventarissen kun je aantreffen in de online archiefinventaris onder de 'inventarissen, facturen en overige stukken' of in de stukken over de equipage.

onder het kuildek, de laatsten op en in het achterschip.

De bereiding van de maaltijden gebeurde ook door slaafgemaakten zelf. Aan boord van de zesde reis van het schip Vrouwe Johanna Cores waren bijvoorbeeld twee koksjongens. Zij waren niet in boeien geklonken, in tegenstelling tot andere mannelijke gevangenen. Dat weten we omdat op 10 september 1762 aan boord van dit schip een opstand uitbrak op het kuildek. Dat gebeurde na afloop van het middagmaal om

16.00 uur, "wanneer alle de inhebbende slaven als na gewoonte geboeit boven op het dek waren om te eten, dezelve slaven alle zijn opgesprongen, ontweldigende de blanken die bij hun waren om hun op te passen, hunnen messen". Pas na zonsondergang wist de bemanning de opstand te beëindigen.

Bronnen

Zeeuws Archief, Archief MCC, toegang 20, inv.nrs. 1200.1 en 1234.

Zeeuws Archief, Archief Familie Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, toegang 255, inv.nr. 109.

NIEUWS

ZEEUWSE ARCHEOLOGIEDAG 2023

Zoals elk jaar organiseert Erfgoed Zeeland dit najaar weer de Zeeuwse Archeologiedag. Dit congres wordt georganiseerd in samenwerking met de Provincie Zeeland en de AWN, de vereniging van vrijwilligers in de archeologie.

Deze dag is bedoeld voor archeologische vrijwilligers, maar ook professionele archeologen nemen eraan deel. Ook dit jaar staan er weer een aantal interessante lezingen op het programma en is er de gelegenheid om bij te praten tijdens een hapje en een drankje. Met dit congres draagt Erfgoed Zeeland bij aan het delen van kennis op het gebied van

archeologie en het behouden van ons rijke verleden. De definitieve datum, de locatie en het programma worden op onze website www.erfgoedzeeland.nl/agenda en via een persoonlijke uitnodiging gedeeld.

RESTAURATIESCHILDEREN GEEFT EEN KICK!

Dat de achttienjarige Jesse van Dommele uit Bruinisse schilder zou worden, was voor niemand een verrassing. Al rond zijn dertiende jaar mocht hij met opa, die ook schilder is, mee om klusjes te doen. Dit begon met eerst alleen voorwerk – schoonmaken en schuren –, maar al snel mocht hij ook wat schilderen.

Tijdens zijn vmbo-opleiding aan de locatie Kerkpolder van het Calvin College in Krabbendijke ging Jesse stagelopen bij schildersbedrijf

Noom. Hij mocht mee naar het restauratieproject de Nieuwe Kerk in Zierikzee, en de liefde voor het schilderen van monumenten was geboren! Inmiddels is Jesse al sinds september 2022 bezig met de mbo-opleiding schilderen en hij heeft er geen moment spijt van gehad! Het mooiste monument dat hij tot nu toe heeft gerestaureerd, is Hoeve Van der Meulen in 's-Heer Abtskerke. Ook de kerk van Kats was een mooi project, want daar mocht hij met speciale verf – minerale muurverf – de gevels behandelen. Op de vraag of hij andere jongeren deze opleiding zou aanraden, heeft hij zijn antwoord meteen klaar. "Het is een mooi vak waarbij je lekker buiten kunt werken. En van iets 'slechts' weer iets moois maken, geeft echt een kick. Zeker als je de volgende dag terugkomt en je schilderwerk zo mooi blinkt!"

Lees het hele verslag via www.erfgoedzeeland.nl/restauratie-opleidingsprojecten.

CONTACT- EN INSPIRATIEDAG

Op donderdagmiddag 28 september organiseren we weer een contact- en inspiratiemiddag voor alle medewerkers en vrijwilligers van de Zeeuwse musea en erfgoedorganisaties en voor beleidsmedewerkers en wethouders op het gebied van cultuur, toerisme en erfgoed.

Tijdens deze contact- en inspiratiedag – in het Maritiem Museum Zeeland in Vlissingen – staat het leggen van verbindingen met erfgoed centraal. Verschillende sprekers gaan hier op in aan de hand van uiteenlopende voorbeelden. Het volledige programma is te vinden via www.erfgoedzeeland.nl/contactdag-2023.

Uit de collectie van het
Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Kettingen van een Middelburgse galg uit de zestiende eeuw

Peter van Druenen
voorzitter Zeeuws Genootschap

In de zomer van 1925 werd bij de Koepoort in Middelburg een nieuwe weg aangelegd. Ten behoeve van deze werkzaamheden werd grond afgegraven van de verderop gelegen Arnedijk langs de Arnemuidseweg. Deze dijk had al lang geen functie meer vanwege het droogvallen van de Arne, eeuwen eerder.

Tijdens het werk stuitten de arbeiders op een massagraf: meerdere menselijke schedels en botten. Bijzonder was dat rond de schedels kettingen waren gewikkeld, die om de halzen moeten hebben gezeten van de personen die hier begraven lagen.

Het was de deskundigen die ter plaatse gingen al snel duidelijk dat het de resten waren van het galgenveld dat hier in de zestiende eeuw had gelegen. Op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1550 is het veld en de locatie goed te zien: binnen de dijk op het schor van de Arne. De schakels van de kettingen hebben een ongelijke

grootte en waren dus volledig met de hand gemaakt. Hierin zagen de deskundigen een aanwijzing dat de kettingen waarschijnlijk in de zestiende eeuw waren vervaardigd. Aan het einde van de kettingen was een pin bevestigd, hetgeen erop wees dat de kettingen aan die kant waren vastgemaakt.

Executies door ophanging vonden in die tijd plaats op de Markt van Middelburg, voor het stadhuis. De ontzielde lichamen werden vervolgens overgebracht naar het galgenveld, waar ze met ijzeren kettingen werden opgehangen aan een balk die over twee stenen muurtjes was gelegd. Ook kwam het voor dat ze op een radstake werden vastgemaakt: een hoge paal met bovenaan een horizontaal geplaatst wiel. Deze stellages zijn duidelijk te zien op de plattegrond van Van Deventer. Het galgenveld had vooral de functie om de bevolking af te schrikken en te waarschuwen niet van het rechte pad af te wijken.

De kettingen en de resten zijn in 1925 geschonken aan het Zeeuws Genootschap door Nicolaas Schoolmeester (gemeenteveldwachter in Herkingen en conciërge van het Zeeuws Genootschap) en Pieter Cornelis de Does (gemeente-opzichter en leraar tekenen aan de Nijverheidsschool). Ze worden bewaard in het depot van het Zeeuws Museum in Middelburg.

Hoewel dit stuk uit onze verzameling geen prettige aanblik biedt en tegenwoordig ook wel tot de categorie 'ongemakkelijk erfgoed' wordt gerekend, is het van groot belang voor het onderzoek naar de rechtspraktijken in de late middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd.

Bronnen
Middelburgsche Courant, 14, 15 en 18 augustus 1925.

↑ Detail uit de kaart van Middelburg, Brigdamme en Arnemuiden van Jacob van Deventer uit de periode 1548-1555. Het galgenveld is uitgelicht in het witte kader | Biblioteca Nacional, Madrid. Zie ook de kopie uit de negentiende eeuw in het Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel I, nr. 294-295, plattegrond van Middelburg en Arnemuiden.

↓ Kettingen met halswervels | Zeeuws Museum, collectie KZGW, nr. G2575, www.kzgwonline.nl.

BREEVEERTIEN

FIETSEN LANGS FORTEN EN SCHANSEN

Ga eropuit in de natuur en ontdek het waardevolle erfgoed van Zeeland tijdens de leukste fiets- en wandelroutes. Bijvoorbeeld met de fietsroute Staats-Spaanse Linies van Het Zeeuwse Landschap! Deze fietsroute is 30 kilometer lang en voert je langs forten en schansen; restanten in het landschap uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). De route start in Sluis en neemt je mee langs de Kruisdijkschans (in 1640 aangelegd als een van de verdedigingswerken van de Staats-Spaanse Linies), de Elderschans, de Olieschans, de Sophiapolder (een vogelrijk natuurgebied) en het Groote Gat (een bijzonder natuurgebied waar nog veel restanten van forten te zien zijn). De route eindigt bij de mooiste stadspoort van Sluis: de Oostpoort. Een bezoekje aan het mooie en historische Sluis mag dan natuurlijk niet ontbreken!

Startpunt: Kaai 32 in Sluis. Bekijk de knooppunten en de route op de kaart via www.hetzeeuwse-landschap.nl/routes/fietsroute-staats-spaanse-linies.

MAAND VAN DE GESCHIEDENIS

Innovatie is van alle tijden. Daarom brengt de Maand van de Geschiedenis heel oktober een ode aan de makers van de vooruitgang, de architecten van de wereld van morgen. Aan de alfa's en de bèta's, de boekenwormen en de avonturiers. Da Vinci, Spinoza, Einstein: sommigen worden wereldberoemd. Velen blijven onbekend. 'Eureka!', het thema van dit jaar, is komende oktobermaand voor honderden culturele instellingen, boekhandels en bibliotheken de inspiratiebron om historische ontdekkingen en wetenschapsgeschiedenis onder de aandacht te brengen van innovatief en historieminnend Nederland.

Dompel je onder in dit grootste geschiedenis-evenement in ons land en ontdek de uiteenlopende activiteiten die er bij jou in de buurt of landelijk georganiseerd worden! Ontdek gisteren om vandaag te begrijpen op de landelijke website www.maandvande-geschiedenis.nl.

NACHT VAN DE NACHT MIDDELBURG

Op zaterdag 28 oktober van 19.00 tot 23.30 uur omarmen we wederom de duisternis tijdens de Nacht van de Nacht Middelburg. Tijdens de Nacht van de Nacht (N8vdN8) gaan in de binnenstad van Middelburg alle lichten uit en zorgen bewoners, winkels, restaurants, culturele instellingen en bedrijven voor een unieke beleving in het donker. Dit evenement is leuk voor alle leeftijden!

In het centrum van Middelburg vertonen diverse artiesten op straat, in een aantal kerken en in de Kloostergangen hun kunsten. Dit kan variëren van muziek en straattheater tot zang en dans. In de vele gezellige restaurants kun je sfeervol donker tafelen. Je zult zien dat ook vele bezoekers erg creatief zijn en hun kleding aan dit evenement hebben aangepast.

Aandacht voor lichtvervuiling
Nederland is een van de meest verlichte landen ter wereld. Dat klinkt gezellig, maar lichtvervuiling heeft vooral ecologische schade tot gevolg. De Nacht van de Nacht Middelburg vestigt hier de aandacht op en doet dat niet alleen. De Nacht van de Nacht is een landelijk initiatief. In honderden plaatsen in Nederland gaan op hetzelfde moment de lichten uit.

www.nachtvandenachtmiddelburg.nl

OPEN MONUMENTENDAG

Een kijkje nemen in het Zeeuws Archeologisch Depot en in de BB-bunker onder ons gebouw: dat is mogelijk op zaterdag 9 september! Wij doen namelijk weer mee aan Open Monumentendag, een jaarlijks terugkerend evenement in het tweede weekend van september. Je bent van harte welkom voor een rondleiding in 'Het Schuivlot' en om een bezoek te brengen aan onze Monumentenwacht op het Koorkerkplein in Middelburg. Voor de rondleidingen door het Zeeuws Archeologisch Depot en de ondergrondse bunker is het nodig vooraf een plek te reserveren, via www.erfgoedzeeland.nl/omd-2023.

Rondleiding depot: 45 minuten - 10.00 en 11.15 uur

De depotbeheerder of archeoloog laat je bijzondere vondsten in het depot zien en licht de uiteenlopende werkzaamheden toe; vanaf het moment van een vondstmelding of opgraving, het wassen en beschrijven van vondsten tot aan opslag en publieksontsluiting.

Rondleiding BB-bunker: 30 minuten - 10.15, 11.15 en 12.15 uur

Een van de medewerkers van Erfgoed Zeeland neemt je mee naar de bunker onder ons gebouw. Een uniek en jong monument uit de periode van de Koude Oorlog. Ze vertellen over de bouw van de bunker, de verschillende ruimtes en waarvoor deze dienden.

Monumentenwacht op Koorkerkplein

Onze Monumentenwacht is op zaterdag 9 september te vinden in het centrum van Middelburg. Ze helpen je graag (verder) op weg met het verduurzamen van jouw monumentenwoning en kunnen je van alles vertellen over de monumenten van Zeeland en het bouwkundig onderhoud.

DRIEVEUREN

Willem Annema, *De begraafplaats van Zaamslag. Cultuurhistorisch verkend en beschreven* (Hendrik Ido Ambacht, uitgave in eigen beheer, 2022) 231 pag.; foto's; ISBN 978-94-643-7341-7.

Negen jaar lang hebben Willem Annema en David Scheele informatie verzameld over 2200 grafstenen op de begraafplaats van Zaamslag en ze ook allemaal gefotografeerd. Het resultaat van hun jarenlange onderzoek is weergegeven in het door Willem Annema, een gepensioneerd bouwkundige uit Delft, in eigen beheer uitgegeven boek *De begraafplaats van Zaamslag. Cultuurhistorisch verkend en beschreven*. In dit boek wordt een beeld gegeven van de wijze waarop de begraafplaats van Zaamslag ontstaan en gebruikt is. Het boek is een aanvulling op het eerder door oud-Zaamslagbewoner David Scheele uitgegeven boek *Zaamslagse Grafstenen Spreken*. Annema en Scheele begonnen hun onderzoek omdat een familielid van Scheele uit Zaamslag hem in 2012 vroeg met haar te strijden voor het behoud van de begraafplaats. Zij wist dat David Scheele vanuit de genealogische familievereniging onderzoek deed naar de Scheeles. In Zaamslag ligt namelijk Jan Scheele begraven, een familielid dat in 1899 overleed. Ook heel wat nakomelingen van hem zijn er begraven. De gemeente Terneuzen liet in 2021 weten een deel van de begraafplaats te willen ruimen. Scheele benaderde de Commissie Omgeving van die gemeente en stelde voor eerst gedegen onderzoek te doen naar de graven en het ruimen uit te stellen, onder meer om te bepalen welke grafstenen cultureel waardevol zijn. De gemeente ging eerst akkoord met twee jaar uitstel, maar het werd dus veel langer. Het door Annema geschreven 'De begraafplaats van Zaamslag' geeft een overzicht van de aanwezige grafmonumenten als cultuurhistorische objecten. Het boek kan worden gezien als een bronnenuitgave van de grafteksten op de gemeentelijke grafregisters. De vormtaal van de grafstenen en de toepassing van symbolen geven een interessant beeld van de wijze waarop de plaatselijke gemeenschap hun overledenen wilde eren.

Chris van Fraassen, *Bevelanders met bestemming Indië en Korea 1945-1953* (Goes, Uitgeverij Het Paard van Troje, 2022) 207 pag.; afbeeldingen; ISBN 978-90-832-6841-5.

In 'Bevelanders met bestemming Indië en Korea 1945-1953' schetst socioloog Chris van Fraassen hoe veel families betrokken raakten bij een conflict aan de andere kant van de wereld, omdat er militairen geleverd moesten worden. Via brieven van vijftientwintig Bevelandse militairen aan het thuisfront wordt de lezer deelgenoot gemaakt van het leven van 'onze jongens' in Nederlands-Indië. Ook wordt de (militaire) levensloop van de achttien Bevelanders beschreven die tijdens hun verblijf in Indonesië (1945-1949) of in Korea (1950-1953) om het leven kwamen. De brieffragmenten gaan over de verschillen met Nederland, het klimaat, de pracht van de natuur, de inheemse bevolking en natuurlijk het werk. De verbondenheid tussen de Zeeuwen, van wie de vrijwilligers bij elkaar zaten in het Bataljon Zeeland, is daarbij opvallend. De verhalen over de Bevelandse soldaten zijn weliswaar de aanleiding en de kern van het boek. Toch is het ook een uitgebreide weergave van het hele verhaal rond het onafhankelijk worden van Indonesië, plus de gevolgen daarvan in eigen land. Uit de verhalen blijkt bijvoorbeeld dat de Indië-gangers vaak niet meer zijn losgekomen van hun ervaringen in 'de Oost'. Na terugkomst in Nederland kunnen ze hun ervaringen nauwelijks delen en is er niet echt plaats voor verwerking. De auteur, Chris F. van Fraassen (1945), diende als dienstplichtig militair in Suriname en studeerde sociologie van niet-westerse volken in Leiden, waarbij hij zich specialiseerde in Indonesië. Van 1977 tot 1993 was hij verbonden aan het sterk op Indonesië gerichte Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden. Van Fraassen woonde met zijn gezin altijd in Goes.

**Wim van Gorsel
ZB Bibliotheek van Zeeland**

Corine Nijenhuis, *Een nieuwe tijd; Zeeland na de ramp* (Amsterdam, Alfabet Uitgevers, 2023) 368 pag.; ISBN 978-90-213-4084-5.

Zeventig jaar na de watersnoodramp schetst Corine Nijenhuis op een integrale manier het verhaal van Zeeland na de grote watersnoodramp van 1953. Nijenhuis beschrijft via individuele verhalen van Zeeuwen de gevolgen van de ramp voor deze provincie. Vanuit haar Zeeuwse klipper ('Alfons Marie'), varende over de deltawateren, spreekt Nijenhuis met overlevenden en nabestaanden. Hoe ging het leven verder voor sjouwers, schippers, sluiswachters of boerenknechten na 1953? Nijenhuis spreekt bijvoorbeeld met een mosselvisser, die pas zeventig jaar later over zijn reddingsactie spreekt. Ook ontmoet ze evacués uit het voormalige dorpje Capelle die nooit meer konden terugkeren naar hun oude dorp. Tevens interviewt ze de voormalige eigenaren van een scheepswerf, die in de jaren zeventig werden onteigend, omdat de nieuw aangelegde Deltadijk dwars door hun bedrijf zou komen te liggen. De afgelopen decennia is er al heel veel verschenen over de watersnoodramp. De Amsterdamse schrijfster Corine Nijenhuis (1965), via haar grootouders – tuinders op Walcheren – verbonden aan Zeeland, is er desondanks in geslaagd op boeiende wijze een stuk moderne Zeeuwse geschiedenis te presenteren.

ZILT EN ZOET

→ Een diversiteit aan streekproducten kan aan Zeeland worden toegeschreven: van schaal- en schelpdieren zoals oesters tot de alom bekende Zeeuwse bolus. Deze streekproducten danken we aan de vruchtbare landbouwgrond, de lange kustlijn en de overzeese handelsrelaties. Sommige gaan ver terug in de tijd en zijn nog steeds erg belangrijk voor onze provincie. Lees meer op www.zeeuwseankers.nl/erfgoedlijn/zilt-en-zoet.

COLOFON

Zeeuws Erfgoed – magazine voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar.

ISSN 1570-5005

Jaargang 22 nr. 3 | september 2023

Redactie: Erfgoed Zeeland
Eindredactie: Jeanine Dekker (dekker van broekhoven)
Vormgeving: Jan van Broekhoven (dekker van broekhoven)
Druk: Meulenbergh Media Middelburg
Illustraties: Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Aan dit nummer droegen bij: Aschwin van den Abeele, Regina Op de Beek, Elma Berman, Saskia Buitenkamp, Henk Daalhuizen, Peter van Druenen, Wim van Gorsel, Roosanne Goudbeek, David Koren, Digna Kosse, Carolien van de Kreeke, Marjolijn van Leeuwen en Veronique De Tier.

Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt en samenwerkingspartner voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Looierssingel 2
Postbus 49
4330 AA Middelburg

+31 (0)118 670 870
info@erfgoedzeeland.nl
www.erfgoedzeeland.nl

VOLG ONS

STEUN ONS

Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Je kunt ons ook eenmalig steunen met een gift op bankrekeningnummer NL75 RABO 0335 0886 00 ten name van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

Meer weten?
Kijk op www.erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie
Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuws@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n). Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

MONuMENTaal

'De Mosselman' werd speciaal gemaakt voor de opening van de Koningin Julianahaven in Yerseke. Het beeld werd op 18 juni 1981 onthuld door prinses Juliana en staat symbool voor de mosselvisserij, die sterk met dit dorp verbonden is.

De Mosselman kijkt uit over de haven met daarachter de Oosterschelde en ziet elke dag weer de kotters voorbij varen. Het beeld wordt geassocieerd met 'Loutje', een Yesenaer die bij het spitten van wormen in een geul terechtkwam en verdronk.

